

ERTA BOLALIKDA IJTIMOIIY ALOQANING YETISHMOVCHILIGI VA AUTIZM SPEKTRI

Mahkamova Nozima To'ra qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti psixologiya mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

E-mail: mahkamovanozima619@gmail.com

Jabborova Malohat Azimovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası, Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: ushbu maqola erta bolalik davrida ijtimoiy aloqaning yetishmovchiligi va autizm spektridagi rivojlanish buzilishlarini tahlil qiladi. 0–3 yoshdagi bolaning ijtimoiy, emotsional va kommunikativ rivoji uchun muhim bo'lgan davr, miya rivojining sezgir “ochiq oynasi” sifatida tan olinadi. Ishda autizm spektridagi belgilar, shu jumladan nutq kechikishi, empatiya va zihin nazariyasi rivojidadagi nuqsonlar, takrorlanuvchi xatti-harakatlar va raqamli qurilmalar ta'siri keltiriladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning ijtimoiy aloqasi yetarli darajada rag'batlantirilmasa, autizm spektridagi belgilar kuchayishi mumkin. Shu bilan birga, ota-onaning psixologik holati, prenatal va postnatal stress, shuningdek, ijtimoiy muhit va texnologik omillar bolaning neyropsixologik rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar : Autizm spektri, erta bolalik rivoji, nutq kechikishi, zihin nazariyasi, empatiya, prenatal va postnatal stress, motor va sensor integratsiya.

Autizm spektr buzilishi ilk bor 1943-yilda Kanner tomonidan ta'riflangan. U “keng tarqalgan rivojlanish buzilishi” atamasi bilan ma'nodosh bo'lib, ijtimoiy muloqot va kommunikatsiyada jiddiy qiyinchiliklar, shuningdek takrorlanuvchi va obsessiv xatti-harakatlar bilan namoyon bo'ladi. Yengil darajadan og'ir

darajagacha turlicha xususiyatlarga ega bo'lgan, rivojlanish bilan bog'liq neyrobiologik buzilish hisoblanadi [6].

Autizm spektr buzilishi genetik, oilaviy va atrof-muhit omillari ta'sirida yuzaga keladigan buzilish sifatida ta'riflanganidan buyon o'tgan yarim asrlik davr mobaynida miya anatomiyasi, fiziologiyasi, gistologiyasi va funksiyalari sohasida olib borilgan tadqiqotlar ushbu murakkab sindromning neyrobiologik buzilish ekanini hamda bu buzilish shaxsning ijtimoiy munosabatlari, muloqot ko'nikmalari, qiziqishlari va xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlovchi muhim ma'lumotlarni taqdim etila boshladi. Shu bilan birga, barcha ushbu tadqiqotlarga qaramay, autizm spektr buzilishiga sabab bo'ladigan miya hududlari va mexanizmlarini aniq va to'liq aniqlab bo'lingan deb aytish hozircha mumkin emas. Autizm spektr buzilishi haqidagi mavjud bilimlar esa hozirgi paytda ushbu buzilishning oldini olish yoki uning asosiy belgilarini samarali davolash uchun yetarli darajada emas.

Autizm spektr buzilishi chaqaloqlik davridan boshlab qarshisidagi insonning ko'ziga qarash, umumiy e'tibor va ishora qilish xatti-harakatlarida yetishmovchilik va istaksizlik bilan namoyon bo'ladi (Aydin, 2008). U hayotning dastlabki uch yilida yoki undan oldin paydo bo'lib, og'ir ijtimoiy o'zaro ta'sir va muloqot buzilishlari bilan bir qatorda, ijtimoiy xulq-atvor, til rivoji, idrok funksiyalari, takrorlanuvchi xatti-harakatlar va qiziqishlardagi o'ziga xosliklar orqali namoyon bo'ladi. Bu buzilish umr bo'yi davom etadi, belgilarining ko'rinishi va og'irlik darajasi yosh va rivojlanishga qarab shaxsdan shaxsga farq qilishi mumkin hamda yengil darajadan og'ir darajagacha turlicha bo'lishi mumkin bo'lgan rivojlanish bilan bog'liq neyrobiologik buzilish hisoblanadi.

Autizmning eng muhim xususiyati — uning bolalik va erta bolalik davrida boshlanishidir. Agar shu kabi belgilar keyinroq yosh davrlarida paydo bo'lsa, bu holat autizm emas, balki psixoz deb baholanadi. Eng asosiy belgilaridan biri — ijtimoiy muloqot va o'zaro ta'sirdagi yetishmovchilikdir. Autizmli bolalarda bu holat bola hali yurishni boshlamasidan oldin, deyarli tug'ilish bilanoq sezilishi mumkin. Bolaning ijtimoiy muloqoti va o'zaro ta'sirida yetarli rivojlanish bo'lmaydi. Masalan, 6 oylik chaqaloq ovoz chiqarib, g'ulg'ula (ag'ulash) qilishi kerak. 9 oylik chaqaloq 'be... eee' kabi tovushlarni chiqarishi lozim. 15 oylik bola esa ikki bo'g'inli so'zlardan foydalanishi kerak. Autizmli chaqaloq va bolalar bularni bajara olmaydi yoki juda kech bajaradi. Ijtimoiy muloqotda ular quchoqqa olinishi istamaydi. Hatto quchoqqa olinganda ham haddan tashqari reaksiya ko'rsatishi mumkin. Ya'ni, ularda ijtimoiy aloqa va o'zaro ta'sirda jiddiy yetishmovchilik mavjud bo'ladi.

Autizm aslida atrofdagi insonlar bilan munosabat o'rnatishdagi buzilishdir. Ijtimoiy o'zaro ta'sir tug'ilishdan boshlab boshlanadi. U albatta boshqa bilan munosabat o'rnatishi kerak. Chaqaloq tug'ilganda birinchi reaksiyasi — yig'lash. Nega yig'laydi? Chunki u ona qornidan, ya'ni qulay muhitdan tashqariga chiqdi. O'pkalariga birdan sovuq havo kiradi. Tanasi sovuqqa duch keladi. Qo'rqqanligi sababli yig'ladi. Yig'lashi bilan unga panoh kerak bo'ladi, ona quchog'iga kiradi, onaning hidi uni tinchlantiradi. Hatto qorni och bo'lsa ham, uning birinchi ehtiyoji — onaga bog'lanishdir. Bu shaxslar uchun atigi parvarish qiluvchi mavjud. Sevgi almashinuvi yo'q. Autizm aslida sevgi hissini ishlata olmaslikdir. Ya'ni, his-tuyg'ularni ishlata olmaslikni anglatadi [3].

Autizmli bolalar va shaxslarda munosabat oʻrnatish, uni davom ettirish va munosabatni tushunish borasida yetishmovchiliklar kuzatiladi. Autizmni bir maʼnoda ichkariga yopilish kasalligi deb ham taʼriflashadi. Ushbu bolalar yoki shaxslar yolgʻizlikni tanlaydi, afzal koʻradi va hatto shunday yashashni yoqtiradi. Bu bolalar qoʻllariga olgan idish yoki oʻyinchoqlarini doimiy aylantrib turadi. Bunday xatti-harakatlarni ular ogʻzaki muloqot qilmasdan amalga oshiradi. Yoki kir yuvish mashinasi kabi aylanadigan qurilmalarni soatlar davomida tomosha qiladilar. Prof. Dr. Nevzat Tarhan dunyo miqyosida tanilgan Dostoyevski va Enishteyn kabi shaxslarning autizmga yaqin xatti-harakatlarga ega ekanini shunday ifodalaydi: “Ularning mantiqiy aql-zakovati yuqori, deyarli daholar, lekin hissiy jihatdan sust. Masalan, ular turmush qurishni davom ettira olmaydi, ijtimoiy munosabatlarini boshqara olmaydi. Bu shaxslarga odatda ‘autizmli’ deyilmaydi, balki koʻproq ogʻzaki boʻlmagan muloqot buzilishi deb ataladi. Ular suhbat qilmaydi va fikr almashmaydi, lekin yolgʻiz holda dahona ishlarni amalga oshira oladi. Miya tuzilmasida “dahol hududlari” mavjud, ammo ularning ijtimoiy va hissiy aql-zakovati yetarli darajada rivojlanmagan. Bunday shaxslar jamiyatda koʻp eʼtiborni tortmaydigan, gʻayrioddiy yoki noodatiy shaxslar sifatida baholanadi”.

Prof. Dr. Nevzat Tarhan autizm rivojlanishida “ochiq oyna davri” deb baholanadigan ayrim bosqichlar mavjudligini taʼkidlab, ushbu davrlarda taʼsir koʻrsatishi mumkin boʻlgan omillar ilmiy jihatdan oʻrganilayotganini aytadi. Unga koʻra, prenatal davr (ona qornidagi homiladorlik davri), va postnatal davr (tugʻruqdan keyingi davr) autizm rivojlanishi nuqtayi nazaridan muhim hisoblanadi. Tarhan shuningdek shunday deydi: “Tugʻilgandan keyingi 0–3 yosh oraligʻi ham juda muhim davrdir. Autizm rivojlanishida havo ifloslantiruvchi SJIF:5.219

omillar, magnit ta'sirlar, atrof-muhit ifloslanishi va ovqatlanish kabi faktorlar tadqiq etilmoqda. Shu sababli homiladorlik davrida va undan keyin onaning toza havoli muhitda bo'lishi va to'g'ri ovqatlanishi tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, ona yoshining kech bo'lishi ham tadqiq qilinayotgani ma'lum. Butun dunyo bo'ylab 35 yoshdan keyin onalarda tug'ruqlar soni oshgan. Kech homiladorliklarning ko'payishi autizmga taxminan 30 foiz ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqida ilmiy maqolalar va tadqiqotlar mavjud. Bu jarayonda nikoh yoshining kechikishi ham juda muhim rol o'ynagan. Onaning va chaqaloqning ruhiy salomatligi ham toza havo va to'g'ri ovqatlanish kabi muhimdir. Onaning miyasidagi stress vaqt o'tishi bilan bolaga ham o'tishi mumkin. Agar bu stress doimiy va uzoq davom etsa, bolada DNK shikastlanishiga olib kelishi mumkinligi haqida tadqiqotlar mavjud. Stressli onalik holatida yoki homiladorlik davrida miya kislotali xususiyatga ega kimyoviy moddalarni ajratadi.

Avvallari autizm masalasida doim onalar ayblangan. Ya'ni, his-tuyg'ularini ifoda eta olmaydigan, sovuqqon onalar sababli bolalar autizmga chalinadi, degan qarashlar bo'lgan. Ammo keyinchalik ma'lum bo'ldiki, autizmda 15–20 ta nishon gen mavjud. Ushbu genlarning taxminan 20 foiziga sababchi (kauzativ) genlar deyiladi. Ya'ni, shu genlarga ega bo'lgan bolada autizm yuzaga chiqishi mumkin. Agar muhit mos bo'lsa, bu gen noto'g'ri oqsil ishlab chiqara boshlaydi. Atrof-muhit yaxshi bo'lsa, ya'ni havo ifloslanishi bo'lmasa, ijtimoiy muhit sog'lom bo'lsa, bu gen 'uxlab yotadi', faol ishlamaydi. Ammo ota-ona, ayniqsa ona va otada kuchli va doimiy stress mavjud bo'lsa, bolada ham ushbu gen noto'g'ri oqsil ishlab chiqara boshlaydi. Natijada miya kimyosi buziladi va bolada autizm namoyon bo'ladi [2].

Autizmda eng ko‘p aniqlanadigan belgi — nutqning kechikishidir. Bu holat odatda taxminan 4 yoshlar atrofida seziladi va bu paytga kelib ancha kech bo‘lib qoladi. Aslida autizm 1 yoshdayoq aniqlansa va darhol choralar ko‘rilsa, uning yaxshilanishi ancha tez va oson kechadi. Ayniqsa yoshi katta bo‘lib homilador bo‘lgan onalar ayrim belgilarga alohida e‘tibor berishlari kerak [1].

Bola tug‘ilgach, odatda uyqusida kuladi, biroq autizmli bolalarda bu holat kuzatilmaydi. Sog‘lom chaqaloq onasini ko‘rganda kuladi, quvonadi va o‘ynaydi. Ona bilan bola o‘rtasida albatta hissiy almashinuv bo‘lishi lozim. Autizmli chaqaloqlarda esa bu hissiy uzatish sodir bo‘lmaydi”. Shuningdek, olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, agar opa-uka yoki aka-ukalardan birida autizm bo‘lsa, ikkinchi farzandda autizm uchrashi ehtimoli 4 barobar yuqori bo‘ladi. Bir tuxumli egizaklardan birida autizm bo‘lsa, ikkinchisida ham autizm bo‘lish ehtimoli 60 foizni tashkil etadi. Bu esa autizmning genetik omillari juda kuchli ekanini ko‘rsatadi. Adabiyotlarda keltirilgan ayrim tadqiqotlarda kesercha kesish orqali tug‘ilish ham autizm uchun muhim xavf omili sifatida qayd etilgan.

Tabiiy tug‘ruqda bola tug‘ruq yo‘lidan o‘tadi va bu jarayonda bir necha soatlik kurashni boshdan kechiradi. Aynan shu jarayon bolaning stressga chidamliligini oshiradi. Bu holat maxsus testlar orqali ham isbotlangan. Sezaryen orqali tug‘ilgan bolalar bilan tabiiy yo‘l bilan tug‘ilgan bolalarning stress darajalari solishtirilganda, operatsiya orqali tug‘ilgan bolalarda stress ko‘rsatkichi yuqoriroq ekani aniqlangan. Bolaning dunyoga kelish jarayonidagi ushbu kurashi uning hayotdagi ilk chidamlilik sabog‘i bo‘lib xizmat qiladi.

Prof. Dr. Nevzat Tarhan 0–3 yosh oralig‘ida bolaga hech qachon planshet yoki mobil telefon berilmasligi kerakligini qat’iy ta’kidlab, shunday deydi:
SJIF:5.219

“Odatda onalar bolani ovqatlantirish uchun bu qurilmalardan foydalanadi. Bola esa bir muddatdan keyin ularsiz ovqat yemay qo‘yadi. Raqamlashtirish va raqamli davr autizm rivojlanishida juda jiddiy xavf omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu holat bolada ijtimoiy yakkalanishga olib keladi [5].

Texnologiyaning jadal rivojlanishi bilan bolalar, hatto chaqaloqlar ham aqlli qurilmalar bilan erta va ko‘p aloqa qilganda, ularda autizmga o‘xshash belgilar paydo bo‘layotgani qayd etilmoqda. Bunday bolalar autizmli bolalarga o‘xshab qoladi, biz bu holatni “o‘rganilgan autizm” deb ataymiz. Ular asosan nutqning kechikishi shikoyati bilan keladi. Bola 4 yoshda bo‘ladi-yu, hanuz gapirmaydi. Tekshirib ko‘rsak, uyda biz ‘arzon qarovchi’ deb ataydigan televizor mavjud bo‘ladi. Ona bolaga planshet berib, kun bo‘yi uy ishlari bilan band bo‘ladi. Bola esa planshet bilan o‘ynaydi va natijada so‘z ishlab chiqarish qobiliyati rivojlanmaydi.

Bu rivojlanmagach nima bo‘ladi? Bola qarshisida gapiradigan inson bo‘lmaydi, aqliy rag‘bat olmaydi. Natijada bir tomonlama taqlid xatti-harakati yuzaga keladi. So‘z hosil qila olmagan uchun esa miya sustlashib qoladi. Avvallari bu holat ‘klip sindromi’ deb ham atalgan. Televizor yoki planshet olib tashlanganda esa bola qisqa vaqt ichida gapirishni o‘rganadi”.

Agar 1 yoshdagi autizmli bolalarni bir xonaga to‘plasangiz, ulardan biri yig‘lasa, barchasi yig‘lay boshlaydi. Nega? Chunki ularda hali empatiya hissi rivojlanmagan bo‘ladi. Ammo ular boshqaning yig‘isini o‘zining yig‘isi deb qabul qiladi. Miya “aks ettirish” (oynalash) mexanizmini ishga tushiradi va u ham yig‘lay boshlaydi. Shu sababli bu guruhdagi bolalarda yig‘lash yuqumli bo‘lib ketadi. Chunki miya hali “bu — uning og‘rig‘i, bu — mening og‘rig‘im” degan

farqni o'rganmagan bo'ladi. Bu holat "aql (ong) nazariyasi" deb ataladi. Bu xususiyat faqat inson bolasiga xos bo'lib, boshqaning fikri, hissiyoti yoki niyatini taxmin qila olish qobiliyatidir. Hayvonlarda bunday xususiyat mavjud emas, u faqat insonga xosdir. Autizmli bolalarda esa miya bu jarayonni to'liq bajara olmaydi.

Yangi davolash usullari orqali bolaga aql nazariyasini o'rgatish mumkin. Shuning uchun ham autizmni "umuman davosi yo'q" deb o'ylamaslik kerak. Agar u erta aniqlansa, bola boshqa bolalar bilan birga o'ynab, asta-sekin o'rganadi. Autizmni tuzatishda ijtimoiy aloqa eng samarali va eng muhim usul hisoblanadi. Shu bois, agar bolaning aka-ukasi yoki do'sti bo'lmasa, 3 yoshdan keyin albatta bog'chaga berilishi lozim. Hatto yarim kunlik bo'lsa ham, bog'cha muhiti bolaning rivoji uchun juda muhimdir. Shu sababli ko'p qavatli uylarda ulg'ayayotgan bolalarda bunday xavflar ko'proq uchrashi mumkin.

Yangi davolash usullaridan biri – sezgi integratsiya (sensory integration) terapiyasi hisoblanadi. Avval autistik shaxslar uchun to'rtta sezgi o'lchanardi: nozik motor (fine motor) va katta motor (gross motor) qobiliyatlari, sezgi qobiliyatlari va ijtimoiy ko'nikmalar. Endi esa emotsional ko'nikmalar ham baholanmoqda. Miyadagi emotsiyalarga mas'ul sohalar aniqlangach, maqsad – shaxsning boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish, o'z his-tuyg'ularini anglash va ulardan foydalana olish qobiliyatini rivojlantirish. Shuningdek, neyro-modulyatsiya terapiyalari qo'llanilmoqda. Masalan, TMS (Transkraniyal Magnit Stimulyatsiya) orqali miya hujayralari stimulyatsiya qilinadi. Bu usullar bolalarning rivojlanishini sezilarli darajada tezlashtiradi, ularning aqliy va xulq-

atvor rivoji, ijtimoiy aloqalari ijobiy ta'sirlanadi. Natijada bola quchoqqa olinishi mumkin, do'stlari bilan o'ynay oladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, erta bolalik davrida ijtimoiy aloqaning yetishmovchiligi autizm spektri bilan bog'liq rivojlanish buzilishlarining asosiy belgisi hisoblanadi. Genetik omillar, ota-onaning psixologik holati, prenatal va postnatal stress, ijtimoiy muhit va raqamli qurilmalar bilan ortiqcha aloqaning bolalarning neyropsixologik rivojiga sezilarli ta'siri mavjud. Erta tashxis va davolash, jumladan duyu integratsiyasi va neyro-modulyatsiya usullari, bolalarning ijtimoiy, emotsional va kommunikativ ko'nikmalarini yaxshilash hamda hayot sifatini oshirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ailing Moh, T. & Magiati, I. (2012). Factors associated with parental stress and satisfaction during the process of diagnosis of children with autism spectrum disorders, *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6, 293-303.
2. Bailey, K. (2008). Supporting families, K. Chawarska, A. Klin & F. R. Volkmar (Eds) *Autism spectrum disorders in infants and toddlers: Diagnosis, assessment, and treatment* (ss. 300-327) New York: The Guilford Press.
3. Benson, P.R. & Kersh, J. (2011). Marital quality and psychological adjustment among mothers of children with ASD: Cross-sectional and longitudinal relationships, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41, 1675-1685.

-
4. D'Astous. V. , Wright S.D., Wright, C.A. & Diener, M. L.(2013). Grandparents of grandchildren with autism spectrum disorders: Influences on engagement, Journal of Intergenerational Relationships, 11, 134–147.
 5. <https://uskudar.edu.tr/haber/prof-dr-nevzat-tarhan-dijitallesme-otizm-icin-onemli-bir-risk-faktoru/8055>.
 6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Autizm>.